

מתיר

אופי המלאכה וגדרה

מלאכת מתיר כוללת את פעולת התרת הקשר, ויש לדון באופיה ובגדרה של מלאכה זו בשתי שאלות יסודיות:

1. האם מלאכת מתיר דומה למלאכת קורע? כלומר – האם כשם שמלאכת קורע הינה ממלאכות המקלקלים, ולכן אין חייבים עליה אלא אם עושים אותה שלא בדרך קלקול, אף זו של התרת הקשר מקלקלת את הקשר שהיה ואיננו, ואין לחייב עליה אלא אם היא באה לתקן? או שמא קריעה היא קלקול אבל התרת הקשר אינה קלקול, שאין זו אלא פתיחתו של הקשר?
2. אם נניח שזוהי מלאכת המקלקלים, יש לדון אם צריך להתיר קשר דווקא ע"מ לקשרו מחדש, או שמא די בכך שתהיה לו כוונת תיקון, ולא דווקא ע"מ לקשור.

שיטת רש"י

התוספות על משנת המלאכות מביאים את מחלוקתם של רש"י ור"ח לגבי חיובו של המתיר שלא על מנת לקשור:

צ"ע אי מיחייב במתיר שלא על מנת לקשור אי לא... ולפי מה שפירש רש"י בגמרא (עד): דאי מתרמי ליה תרי קיטרי בהדי הדדי בשני חוטיין זה אצל זה שרי חד ומניח חד, משמע דמיחייב בלא על מנת לקשור, ולשון קטר לא משמע כפירושו. אבל ר"ח פירש וכן משמע בירושלמי כשנפסק חוט בשני מקומות ונקשר מתירין ב' הקשרים ומשליכין לחוץ האמצעי וחוזרין וקושרין שתי הראשים זה בזה ואין בו אלא קשר א' ולפי זה משמע דבעי מתיר ע"מ לקשור. (שבת עג ע"א ד"ה הקושר)

מדברי התוס' עולה שלדעת רש"י מלאכת מתיר עומדת לעצמה, אך לדעת ר"ח – שאותה הם נוטים לאמץ – צריך שיתיר על מנת לקשור.

והנה, במה שכתבו בשיטת רש"י, הקשה עליהם בתוספות יו"ט שמדברי רש"י בעניין צד חילזון נראה שלמסקנה בעינן מתיר על מנת לקשור, וז"ל רש"י גבי צד חילזון:

שכל רשתות עשויות קשרים קשרים, והן קשרי קיימא, ופעמים שצריך ליטול חוטין מרשת זו ולהוסיף על זו – מתיר מכאן וקושר מכאן. (שבת עד

ע"ב ד"ה קושרין ומתירין)

הרי שרש"י פירש כאן שמתיר וקושר, אך ראה רעק"א¹ שהשיב לקושייתו:

לענ"ד אין כוונת תוספות לדייק מלשון רש"י כן דלא בעינן על מנת לקשור, אלא דכוונת תוספות דאם נפרש כפירש"י דקטר חד היינו שמניח חדא קשר ממילא אף למסקנא כן דמהיכי תיתי לומר דמחולקין לענין הדין...

והנה, דברי האחרונים מתאימים ללשון רש"י הנדפס לפנינו, אך עיין בחי' הריטב"א שהביא דברי רש"י הנ"ל בשינוי נוסח, ולדבריו גם משם יש ראייה דס"ל לרש"י דלא בעינן מתיר על מנת לקשור, וז"ל:

דאי מתרמו ליה תרי קטרי בהדי הדדי שרי חד וקטר חד. פירוש מתיר את האחד ומניח השני במקומו, ומהכא שמעינן שהמתיר על מנת שלא לקשור חייב, דאי לא הוה לן למיפרך והא מתיר שלא על מנת לקשור הוא וכעין פירכא דפריך לעיל, והשתא אתי שפיר מאי דפירש רש"י ז"ל בסמוך בהא דאמרינן שכן צדי חלזון קושרים ומתירים שפעמים שמתירים מזו ונותנים על זו. ואיכא דמקשו עליה ז"ל דא"כ מתיר שלא על מנת לקשור הוא והיאך יתחייב, ופירשו שפעמים שצריכים לקשור בה קשר יפה ופעמים מתירים אותו על מנת לחזור ולקשרו פעם אחרת, ועם מה שפירשנו יתיישב פירוש רש"י ז"ל. (עד ע"ב)

מדברי הריטב"א עולות שתי מסקנות:

1. יש ראשונים נוספים שדורשים מתיר על מנת לקשור, ואף מושכים את שיטת רש"י לכיוון זה.
2. לדבריו, רש"י סובר שיש לחייב גם מתיר שלא על מנת לקשור. אלא שיש לעיין בדבריו – כיצד הבין את דברי רש"י שמתירים מזו ונותנים על זו, והרי כשנותנים על זו – על כרחם הם קושרים אותו שם והוי מתיר ע"מ לקשור! אלא אם נאמר שס"ל לריטב"א דבעינן מתיר ע"מ לקשור במקומו דווקא², וכשקושר במקום אחר אין זה מועיל להיחשב ע"מ לקשור. אך יש

¹ הובאו דבריו בספר משנת רעק"א (האיר יוסף) עמ"ס שבת סי' לז.

² עיין ריטב"א לא ע"ב שאכן דרש גם במלאכות קורע ומוחק שיהיו על מנת לתפור ולכתוב במקומו דווקא.

מקום להציע שהריטב"א הבין שהנחת החוט שהותר מרשת אחת ברשת השנייה לא נעשית על ידי קשירה, אלא ע"י שזירה או בדרך אחרת.

שיטת התוספות

עמדת בעלי התוספות נראית ברורה. התוספות כוללים את כל מלאכות המקלקלים יחדיו, ודנים לגבי כולן מדוע שינתה בהן המשנה ברשימת המלאכות, ונקטה בחלק מהן שצריכות להיות 'על מנת' ובאחרות לא נקטה כן. וזו לשון התוספות:

וא"ת כיון דסותר ומכבה בעינן ע"מ לבנות ולהבעיר א"כ בפרק כלל גדול (שם) דתנן המכבה והסותר, הוי ליה למיתני המכבה ע"מ להבעיר והסותר ע"מ לבנות, כי היכי דקתני המוחק ע"מ לכתוב שתי אותיות והקורע ע"מ לתפור שתי תפירות! וי"ל דהתם נמי לא קתני ליה אלא משום דבעי למיתני שיעורא דשתי אותיות ושתי תפירות, אבל במכבה וסותר על מנת להבעיר ולבנות כל שהוא מיחייב לא איצטריך למיתנייה. (לא ע"ב ד"ה וסותר)

ובסוגייתנו בעניין מתיר כתבו:

ולפי זה משמע דבעי מתיר ע"מ לקשור. והא דלא תני ליה במתיר ובסותר פירשתי בפרק ב' (לא:). (עג ע"א)

עולה מדבריהם שמלאכת מתיר היא ממלאכות המקלקלים, כי ברגע שמתירים את הקשר – מקלקלים אותו, והוא אינו קיים עוד.

סברה זו נוחה יותר על פי שיטתו העקרונית של הרמב"ם, שלפיה יש בקושר שני יסודות: מעשה הקשר – קשר אומן, והחיבור שנוצר בעקבות הקשר – שיהיה קשר של קיימא. לפי שיטה זו אתי שפיר שהתרת הקשר הורסת את הקשר ומעלימה אותו, והו"ל מקלקל אצל הקשר, וממילא אפשר שבעינן על מנת לקשור דווקא. אבל אם אנו מבינים שקושר יש בו רק מרכיב החיבור בלבד, כשיטת רש"י והרא"ש, והם אינם דורשים קשר אומן אלא מחייבים בכל קשר אם הוא של קיימא, קשה יותר להבין למה מתיר הקשר נחשב מקלקל, והלא הכול תלוי בשאלה אם צריך את החיבור או לא ואין אחד מתקן יותר מחברו.

אך משמע מדבריו שם שהוא מפני שבעינן דומיא דמשכן, וצ"ע. וראה עוד בספר משנת רעק"א (האיר יוסף) עמ"ס שבת סי' לז שהאריך לדון בדבריו.

והתמיהה גדלה יותר לאור מה שמצאנו שהתוס' והרא"ש (י, ב), ההולכים בשיטה זו, נוקטים שצריך מתיר על מנת לקשור דוקא, ולעומתם הרמב"ם – שדורש קשר אומן – סבור כנראה שמתיר חייב מצד עצמו בלא תנאי כלשהו. וז"ל הרמב"ם:

כל קשר שחייבין על קשרו כך חייבין על התירו וכל קשר שהקושר אותו פטור כך המתיר אותו פטור, וכל קשר שמותר לקשרו כך מותר להתירו. (י, טז)

ולא הזכיר שהתרת הקשר יש בה קלקולו של הקשר. וא"כ הקושי שעומד בפנינו הוא כפול.

ואכן, מצאתי שבתפארת שמואל על הרא"ש כתב להעיר על דבריו:

אבל הרמב"ם וסמ"ג לא חלקו אלא סתמא כתבו לחיובא... ועוד דאפילו הוי במשכן על מנת לקשור מכל מקום אין סברא לומר שלא על מנת לקשור דפטור, דבשלמא סותר וקורע ומוחק כולן מקלקלין הן, ומכח סברא אוקימנא אמלאכת המשכן דלא מחייב אלא כמו שמצינו לשם על מנת לתקן, אבל מתיר מלאכה בפני עצמה היא ותיקון הוא כמו שארי מלאכות, מאיזה טעם נצריך להיותה דוקא על מנת לקשור לפי דהוה במשכן כה"ג, מ"מ היכא דליכא טעמא למילתיה דבעינן ממש כהתם דהא התם דוקא קשירה לציידי חלזון הוא דהוי ואפילו הכי אסורים ה"ה לכל הקשורים. (שם, ס"ק ז)

ואף ערוך השולחן כתב לחלק בין קורע למתיר:

וזהו ההפרש בין קורע דבודאי הוא קלקול לכן צריך על מנת לתפור משא"כ במתיר ההתרה עצמה הוי התיקון. (שי"ד, סעיף ב)

ואשר נראה לענ"ד בזה הוא שאף שלשיטת הרמב"ם קיימים שני יסודות בקושר, ואחד מהם הוא עשיית הקשר, ואף שבהתרתו יש כאן הרס הקשר – מ"מ יש לומר שאינו מקלקל, מפני שאף לשיטתו עיקר המלאכה היא ביצירת החיבור. הקשר אמנם הוא תנאי בהגדרת המלאכה, אבל רק באופן עשיית החיבור. ולכן כשבא להתיר, עיקר הדבר הוא בהפרדת הדבקים, ואם זהו עיקר רצונו – אין כאן מקלקל אף שהקשר עצמו נעלם.

³ אמנם התוס' פתחו בדריהם בכך שצ"ע אי בעי מתיר על מנת לקשור, אבל בסוף דבריהם נראה שהסכימו שצריך.

ובדעת התוס' והרא"ש יש לומר איפכא, שאף שלדעתם עיקר קושר ביצירת החיבור, הפרדת החיבור היא קלקול, אף שעתה הוא מעוניין בה. ועוד י"ל שכיוון שיצירת החיבור נעשית באמצעות הקשר – יש לראות בהתרה את חורבנו של הקשר, והיא ממלאכות המקלקלין.

ואולי יש לדחוק בשיטתם, שדרישתם שמתיר יהיה על מנת לקשור אינה מפני יסוד הקלקול, אלא מפני שהתרת הקשר אין בה מלאכה, שאין כאן יצירה כלשהי. ואף שמוקד הקשר בחיבור שהוא יוצר, מ"מ בהתרתו קשה לומר שהוא 'יוצר' הפרדה, כך שגם אם הרס אין כאן – גם בניין אין כאן. ממילא בעינן מתיר ע"מ לקשור כדי שהפעולה תהיה בסימן יצירה, דמלאכת מחשבת אסרה תורה, ופירש רש"י (ביצה יג ע"ב) דבעינן מלאכה שיש בה חשיבות ואומנות, וצ"ע.

וראתי בספר משנת רעק"א (האיר יוסף) עמ"ס שבת שכתב כיוצא בזה:

ונראה דספק תוס' אי מתיר שלא ע"מ לקשר חייב, היינו דנסתפקו בעיקר גדר מלאכת מתיר, אי איכא מלאכה מסוימת בפנ"ע של אומנות 'מתיר', או דבאמת מתיר בפנ"ע לאו שם מלאכה הוה ואין אומנות מסוים של 'מתיר' (דהוה רק מעשה סילוק וביטול הקשר) וכל יסוד חיובא הוא משום לתא דקושר, דכיון שכדי לקשור צריך בתחילה להתיר, א"כ במלאכת קושר יש גם עניין של מתיר, דהרי בשביל לקשור צריך להתיר, ולכך חייב על מלאכת מתיר משום דיש בזה הכשר וצורך למלאכת קושר, ויסוד המלאכה לא הוי עצם המתיר (שהוא מעשה סילוק בעלמא) אלא שעל ידי זה יכול לקשור⁴. (סי' לז)

ובדברי הרא"ש הנ"ל נראה שהוא סבור שהדרישה של מתיר על מנת לקשור היא משום דבעינן דומיא דמשכן, ולזה תצדק לכאורה קושיית התפארת שמואל – וכי כל פרטי הדברים נלמד ממשכן. אבל יש לומר שכיוון שאנו ניצבים בפני ספק מהותי באשר למלאכת מתיר – האם היא מלאכה בפני עצמה, בעצם ההפרדה על ידי התרת הקשר, או שהיא מלאכה שאין בה יצירה משל עצמה ואינה אלא מציבה רקע לקשירה שתבוא בעקבותיה, ובזה קבע הרא"ש שיש לנו ללמוד ממשכן על מהותה של המלאכה, ולא נתכוון ללמוד ממשכן פרטים ספציפיים.

בסיכום דברינו ראינו שהסוברים שצריך מתיר על מנת לקשור יכולים לדרוש זאת מאחת משתי סיבות:

⁴ ועיין עוד שם היטב בהמשך הסימן, מה שהמשיך לבאר את היסוד הזה גם במלאכות נוספות.

1. התרה כשלעצמה אינה מלאכת יצירה, ונחשבת מלאכה רק אם היא מכינה ומאפשרת את הקשירה שלאחריה.
2. במתיר יש יסוד של מקלקל בעצם הריסת הקשר שנוצר כאן.

ויש מקום לנפקא מינה בין הטעמים השונים בשאלה אם בעינן על מנת לקשור דווקא או שהעיקר שלא יהיה מקלקל. מחד יתכן דבעינן על מנת לקשור דווקא, כי זוהי הגדרת המלאכה – שמצד עצמה אין בה יצירה, אך מאידך יתכן שהבעיה היא שמדובר במקלקל, ובזה נכנסנו למחלוקת בכל מלאכות המקלקלים האם בעינן בהו על מנת לתפור, לכתוב או לבנות דווקא, או שהעיקר הוא שלא יהיה מקלקל⁵. וז"ל הביאור הלכה:

דאף דאם נימא דבעינן בזה דומיא דמשכן הלא גם בקורע דאיתא במשנה בהדיא דבעינן על מנת לתפור ומשום דבמשכן כן היה כדאיתא בגמרא ואפילו הכי קיימא לן דהוא הדין בקורע על מנת לתקן וכמו שמוכח בסוף סימן ש"מ ע"ש. וע"כ הטעם משום דכיון שיש תיקון על ידי קריעתו כקורע על מנת לתפור דמי, א"כ ה"נ בשיש תיקון ע"י התרתו הקשר כמתיר ע"מ לקשור דמי. (ש"ו, סעיף א ד"ה דינו)

במלאכת קושר (עמוד 246) הבאנו שיטת הרמב"ם שפותר חבלים הוא תולדת קושר, ובהתאמה קבע הרמב"ם:

וכן המפריד את הפתיל הרי זה תולדת מתיר וחייב, והוא שלא יתכוין לקלקל בלבד ושיעורו כשיעור הפותר. (י, ה)

כפי שראינו למעלה, לשיטת הרמב"ם מלאכת מתיר עומדת בפני עצמה, ולאור זאת קובע כאן הרמב"ם שהפרדת הפתיל מלאכה היא. אלא שבניגוד לקשר, שבפתיחתו אין שום צד קלקול לדעתו, בהפרדת הפתיל יש מקום לראות בזה קלקול והרס החבל שנוצר, ולכן הוסיף הרמב"ם תנאי שלא יתכוון לקלקל בלבד.

⁵ עיין מה שכתבנו במלאכת קורע (עמ' 291), ועוד נעסוק בזה בע"ה במלאכות מוחק וסותר.

ניתוק קשר

כתב המהרש"ל:

הכתונת שעשויה בו רצועות לקשרו, ונתקשר שלא יכול להתיר, יכול לנתקו לכ"ע, שהרי אינו עשוי אלא להתירו בכל זמן שרוצה, ואף זה לא יעשה בפני עם הארץ אלא ילך בצינעה ויעשה. (יש"ש ביצה ד, ט)

משמע מן הדברים שגדרי ניתוק רצועות שנקשרו כגדרי מתיר, שכל קשר שמותר להתירו בשבת מותר לנתקו אם אינו יכול להתירו, ובלבד שלא יעשה כן בפני ע"ה, שלא ילמדו לעשות כן גם במקום האסור.

וכן כתב הט"ז בשמו וז"ל:

וכתב רש"ל ואם לא יכול להתיר הקשר בידיו נ"ל דאף לנתקו שרי והא דכתב בהגמ"ר לשם דאם היה תפור בית הצואר דר"י הלוי מתיר לנתקו הואיל ולא עביד להתקיים כ"כ ראבי"ה אבל ריב"א אוסר לנתקו היינו דוקא בתפירה אבל בקשירה שעומד להתיר את הקשר אלא שאינו יכול להתירו בידו פשיטא דשרי לנתקו עכ"ל וכתב מו"ח ז"ל דג"ז אין להקל בפני ע"ה וכ"כ ב"י סס"י זה. (שי"ו, ס"ק ה)

והמגן אברהם הוסיף:

ומכל מקום נראה לי דאם אינו רגיל להתיר הקשר של הכתונת אלא משבת לשבת אסור. (שם, ס"ק יא)

ובמשנה ברורה:

ואם אינו רגיל להתיר הקשר של הכתונת אלא משבת לשבת אסור לנתק כמו דאסור להתיר ומ"מ אם דרכו לעשות עניבה ובלא כונה נקשר דינו כקשר שעשוי להתיר בכל יום [ח"א]. (שם, כג)

מכל הדברים האלה עולה עמדה אחידה שניתוק חוט שיש בו קשר דינו כהתרת הקשר. יש לעיין אם כוונתם היא שאם אדם ינתק קשר של קיימא הוא יתחייב מן התורה, או שהוא רק דימוי מילתא למילתא – שכיוון שפעולה זו בנסיבות אלו מחליפה את התרת הקשר הצמידו דינה לדיני התרת הקשר, אבל אין להם דמיון מהותי לעצם הגדרת מתיר מן התורה.

ולכאורה ספק זה יש לו שורשים בשאלת היסוד של גדרי קושר ומתיר – אם יסודם בחיבור והפרדה, כשיטת התוס' והרא"ש, יש מקום לומר שגם ניתוק הקשר

במקום הקשירה דינו כמתיר, כיוון שיש בו חורבן הקשר. אבל לשיטת הרמב"ם, שיסוד קושר הוא גם במעשה הקשר מצד עצמו, ולכאורה הוא הדין במעשה ההתרה של הקשר, יש לומר שאין בניתוק מתיר ממש והוי רק דימוי מילתא. וגם בשיטת התוס' והרא"ש יש לדון, שאע"פ שלדעתם יסוד המלאכה בחיבור והפרדה, יתכן שהמלאכה שייכת רק אם היא נעשית בדרך של יצירת קשר ופירוקו, וצ"ע.

וראיתי שהחזון איש כותב שיש להעדיף להתיר קשר זה, ורק בלית ברירה יש לנתקו, וז"ל:

ומהרש"ל שהביא המ"א ס"ק י"א שאם נתקשרו המשיחות מותר לנתקן היינו שאינו יכול להתירן אבל עומדין להתירן ולא לנתקן, שימצא מומחה שיתירן, אבל אם עומד לניתוק זהו דינא דרי"ו שהביא רמ"א... ומש"כ המ"א דאם מתיר משבת לשבת אסור ומשמע דר"ל דאסור לנתקן, ואינו מובן דמ"מ הניתוק הוא דרך השחתה ולא מכה בפטיש ולא בונה כיון שתשמישו בקשירה והתרה. (סי' נב ס"ק יז)

מדבריו ברור שניתוק אינו התרה, ולכן הסיק שתי מסקנות – אחת לחומרא ואחת לקולא: לחומרא – יש להעדיף התרה על ניתוק בכל מקום שהדבר אפשרי. לקולא – אין לתלות היתר הניתוק בהיתר ההתרה, וגם אם רגיל להתירו משבת לשבת, שאסור להתיר הקשר, יכול לנתקו כיוון שהוא דרך השחתה, ואינו רואה זאת כמתיר קשר של קיימא קצת האסור מדרבנן.